

Inleiding

Het belang van rituelen

Lezing voor het oecumenisch leerhuis in het kader van het jaarthema ‘De kracht van rituelen’

Inleiding

Mijn verhaal wil een inleiding zijn op het thema van het oecumenisch leerhuis ‘De kracht van rituelen’. Ik begin met een klein stukje geschiedenis van de christelijke traditie met betrekking tot rituelen. Ik schets de omslag die heeft plaatsgevonden als het gaat om de kerkelijke rituelen: van kaalslag naar een hernieuwde aandacht. Vervolgens doe ik een poging om te definiëren wat een ritueel eigenlijk is, en welke soorten rituelen je hebt. Daarna wil ik het hebben over de verschillende functies die een ritueel bezit. En ik wil eindigen met het belang van rituelen, niet in het minst met het belang van christelijke rituelen: in de kerk en in de thuissituatie. Ik geef deze inleiding dan ook als titel mee: ‘Het belang van rituelen’. Het mag duidelijk zijn dat heel mijn verhaal in dat kader staat.

Veel rituelen

Laat ik mijn verhaal beginnen met een klein stukje geschiedenis van de christelijke traditie met betrekking tot rituelen. Dan moet ik beginnen met de grote rijkdom aan rituelen van de rooms-katholieke kerk. Met de Reformatie hebben de protestanten veel van deze rituelen aan de kant gezet.

- De kwaliteit van de kerkelijke rituelen was in die tijd sterk verloren gegaan. Ze waren verworpen tot machtsinstrumenten.

- Er kwam inhoudelijke kritiek op de rituelen. Rituelen moesten aan een – voor de protestant belangrijk – criterium voldoen: een ritueel moest in de Bijbel voorkomen, moest kortom Bijbels te verantwoorden zijn. Als dat niet het geval was, dan diende dat ritueel aan de kant te worden gezet. De Reformatie hield twee – van de zeven – rituelen (sacramenten) over: doop en avondmaal.

Intussen ontwikkelden zich natuurlijk ook wel degelijk protestantse tradities die we nu protestantse rituelen zouden kunnen noemen, zoals het bijbellezen aan tafel, in *lectio continua* (= een doorgaande lezing van de Schrift: van het begin (= Genesis) tot het eind (= Openbaring)). Waren er in het gezin kleine kinderen, dan gebeurde dat – in later tijden – met een kinderbijbel. Daarnaast was er het gebed bij het begin en aan het eind van elke maaltijd, in totaal dus zes keer op een dag. Heel dikwijls waren dat vaste gebeden. En dan natuurlijk ook het ochtend- en het avondgebed, op de knieën voor het bed. Dat waren de *dagelijkse* rituelen. De laatste, die van het bidden en danken aan tafel, het ochtend- en avondgebed zullen ook herkenbaar zijn binnen de rooms-katholieke traditie, ook daar middels vaste gebeden. Naast de dagelijkse rituelen waren er *zondagse* rituelen, als ook op *feestdagen*, in het bijzonder met Kerst en Pasen.

Kaalslag

In de laatste dertig jaar van de vorige eeuw, vanaf de zeventiger jaren, heeft er echter een enorme kaalslag plaatsgevonden als het om rituelen gaat. Dat gebeurde in vrij korte tijd. Dat gebeurde niet alleen in de protestantse kerken, maar ook binnen de rooms-katholieke kerk. Omdat ik wat meer zicht heb op de protestantse traditie, concentreer ik me nu even daarop. Hoe dat in rooms-katholieke traditie speelt, kunnen mijn rooms-katholieke collega's en onze rooms-katholieke broeders en zusters beter aangeven. In de laatste decennia van de vorige eeuw zijn veel van deze dagelijkse, christelijke rituelen zoals het bidden, danken en bijbellezen aan tafel, het bidden aan het begin en het einde van de dag verdwenen. Dat laatste is misschien iets teveel gezegd. Je kunt wel zeggen dat de groep mensen die deze rituelen uitvoerden, een stuk kleiner is geworden.

Hoe laat zich dat verklaren? De rituelen voldeden niet meer aan de manier waarop mensen geloofden. Ze sloten onvoldoende aan bij waar mensen mee bezig zijn. Ze zeiden mensen niet veel meer. Kortom, de rituelen waren, zogezegd, leeggelopen, ze verloren hun zin en betekenis voor mensen. Vormt de herhaling één van de karakteristieken van het ritueel, dan kan dat ook heel gemakkelijk een probleem worden, het gaat een sleur worden, er gaat geen vernieuwing vanuit; mensen willen namelijk steeds iets nieuws mee maken.

Deze kaalslag van rituelen maakt deel uit van een veel breder proces, dat aangeduid wordt als secularisatie, een woord dat letterlijk ‘verwereldlijking’ betekent. Er wordt mee bedoeld dat kerk en geloof minder invloed hebben op het leven van mensen.

Het probleem was dat er niets voor terugkwam. Het ritueel als zodanig leek afgedaan te hebben.

Hernieuwde aandacht voor het ritueel

In de laatste jaren tien/vijftien jaar is de situatie, als het om rituelen gaat, drastisch veranderd. Ik schets een aantal – vier – ontwikkelingen:

1) Want intussen – tijdens deze kaalslag – gebeurde er wel iets. In de psychotherapie was men het belang van rituelen gaan ontdekken (Onno van der Hart).¹ De ontdekking die men deed: gesprekken kunnen niet altijd een oplossing bieden, een ritueel kan dat een stuk beter. Die ontdekking van het belang van het ritueel door de psychotherapie had zijn doorwerking in de praktische theologie, i.h.b. in het pastoraat. In het protestantse pastoraat beginnen ze voorzichtig een plek te krijgen (Ries Nieuwkoop, Corja Bekius-Menken), juist ook in die situaties dat er iets moet gebeuren om mensen verder te helpen bij diepgrijpende gebeurtenissen in iemands leven.

2) Ook in de liturgiewetenschap – hoe begrijpelijk – was en bleef er aandacht voor rituelen, hetgeen niet kan verbazen, als bedacht wordt dat één van de meest belangrijke rituelen de eredienst, de zondagse viering is (Gerard Lukken, Ekkehard Muth). De specifieke aandacht ging uit naar de liturgie als ritueel met alle karakteristieken die daarbij horen. Daarvoor was er in de liturgiewetenschap tot dan toe nog niet echt veel aandacht geweest.

3) Er kwam aandacht voor rituelen uit andere religieuze tradities: van indianen, van heksen, uit op de natuur georiënteerde religie meer dan voor de christelijke rituelen. Veel van deze rituelen vinden buiten plaats, in de natuur.

4) In de kerk zijn we als protestanten gaan merken dat we op dat terrein nogal wat missen, en dat rituelen in de kerk van essentieel belang zijn. Heel geleidelijk voerden we allerlei kleinere, nieuwe rituelen in, kregen we meer oog voor symboliek. De paaskaars kwam binnen in de protestantse kerken, er kwam een gedachtenisplateau (d.i. een plateau waarop witte steentjes werden neergelegd, waarop de naam van de overledene staat + zijn/haar sterfdatum), er kwam een kaarsentafel met daarboven een icoon. Ik noem nu een aantal zaken uit de protestantse Bosbeskapel. En zo zijn er ongetwijfeld nog wel meer rituelen te noemen die weer in andere kerken gangbaar zijn. En dat alles tot tevredenheid van veel mensen, hoewel er ook altijd wel stemmen te horen zijn die zeggen: ‘Dat is rooms’ wat zoveel wil zeggen als ‘niet thuishorend in de protestantse traditie’.

Tastbaar geloof

We constateerden eerder dat we veel van de *dagelijkse*, christelijke rituelen overboord hebben gezet, maar ook anderen christelijke rituelen, op *zondag* en met *feestdagen*, en er kwam niet veel anders voor in de plaats. Soms spreken we er nog met weemoed over. Maar terug naar vroeger willen we niet meer en kunnen we ook niet meer. Maar tegelijkertijd realiseren we ons verlies en lijkt er langzamerhand het besef te ontstaan dat, als je geen rituelen meer hebt, dat je dan ook het geloof toch eigenlijk steeds meer aan het kwijtraken bent. Dat brengt me bij mijn eerste woorden uit de Vormings- & Bezinningskrant: ‘Zonder rituelen geen geloof, zo kan je wel zeggen. In rituelen vindt het geloof namelijk zijn tastbare vorm.’ Zonder rituelen wordt het geloof tot een levensovertuiging, tot een bepaalde kijk op het leven. Niet onbelangrijk, maar het is te weinig om geloof te mogen heten, zou ik zeggen. Bij geloof hoort ook praktijk, beleving en beoefening. Rituelen vormen daarvoor een belangrijk aspect.

Dat brengt me ertoe om nu nader in te gaan op wat rituelen zijn, hoe en wanneer ze uitgevoerd worden en wat hun functies zijn.

Een definitie

Wat is een ritueel nu eigenlijk? Op die vraag is nog niet zo gemakkelijk een nauwkeurig antwoord te geven. Dat heeft twee redenen: 1. Een ritueel bevat een groot aantal elementen, waardoor het niet eenvoudig is om tot een goede definitie te komen. Dat zorgt er dan ook voor dat definities van een ritueel vaak lang zijn (ook de mijne). 2. Er is ook een populair gebruik van het woord, zoals bijvoorbeeld blijkt

---

¹ Ik merk terzijde op: waar men vroeger naar de predikant ging om zijn/haar problemen mee te bespreken, daar gaan veel mensen tegen naar de psycholoog of de psychotherapeut om over hun problemen te praten.

uit het woord ‘ochtendrituelen’. In het laatste geval heeft ‘ritueel’ de betekenis van ‘een vast patroon aan handelingen die ’s morgens uitgeoefend worden’. Symboliek speelt in het laatste niet zozeer een rol, hoewel het natuurlijk wel mogelijk is. Maar symboliek speelt wel een essentiële rol in het ritueel in de meer strikte zin van het woord. Symbolen nemen in het ritueel een belangrijke plaats in, maar ook de taal die gesproken wordt, is symbolische taal. En datzelfde geldt voor de handelingen die in het ritueel verricht worden, ook die zijn symbolisch. Dat brengt me tot deze voorlopige omschrijving:

Rituelen zijn afgesproken, symbolische handelingen, veelal vergezeld van bijbehorende formules en/of teksten en van symbolen, meestal volgens een bepaald patroon, waarin de mens lichamenlijk en interactief betrokken wordt op een werkelijkheid die in het ritueel present wordt gesteld, veelal uitgevoerd door iemand die daartoe gemachtigd is.

Naar een aantal elementen wil ik wat specifiekere kijken:

- *Meestal volgens een vast patroon, met vaste handelingen en vaste formules en teksten.* Rituelen kennen vaak vaste elementen: patronen, handelingen, formules/teksten. Dat geldt men name voor bestaande rituelen, en dan ook voor veel kerkelijke rituelen.

Maar soms worden er rituelen gemaakt en uitgevoerd voor een specifieke situatie. Dan moet er een patroon ontworpen worden. Er kan gebruik gemaakt worden van bepaalde elementen uit andere rituelen, maar het ritueel moet in zo’n situatie ook een eigen individuele kant hebben, wil het zijn effect op de betrokkene(n) hebben.

- *Lichamenlijk en interactief betrokken.* Bij een ritueel zijn de betrokkenen niet alleen als toeschouwer aanwezig, maar nemen ze ook deel aan het gebeuren, zijn ze actief en dikwijls ook lichamenlijk betrokken, in die zin dat het geen statisch gebeuren is. Er worden symbolische handelingen verricht; betrokkenen maken bewegingen die bij het ritueel thuishoren: dansen, schrijden, knielen, opheffen van de handen, openen van de handen, buigen van het hoofd.

- *Betrokken op een werkelijkheid die in het ritueel present wordt gesteld.* Het ritueel mag iets van een spel hebben, dat wil echter niet zeggen dat er niets gebeurt. In het ritueel ontmoet de betrokkene op een hele speciale manier de werkelijkheid die in het ritueel aan de orde komt. Men komt dan ook uit het ritueel op de manier die in het ritueel aan de orde was: geheeld, gereinigd, verzoend, gedoopt. Het ritueel zorgt ervoor dat er ook echt iets gebeurt. Betreft het een christelijk ritueel, dan gaat het om een transcendent/goddelijke werkelijkheid die in het ritueel present wordt gesteld. In het ritueel communiceer je op een diepere manier met de transcendent/goddelijke werkelijkheid: met alle vermogens, met heel je wezen, je verstand, gevoel en alle zintuigen.

Het moment van de uitvoering van het ritueel

Wat in deze definitie ontbreekt, is het moment waarop het ritueel plaatsvindt of uitgevoerd wordt. Heel veel rituelen worden uitgevoerd op (belangrijke) overgangsmomenten van het leven: bij geboorte, meer in het bijzonder bij de doop, een huwelijk, bij een overlijden, om nu drie/vier klassieke momenten te noemen.

Maar er vinden meer overgangen plaats in het leven van een mens: het gaan naar de basisschool, het gaan naar de middelbare school, het uit huis gaan bij het studeren, je pensionering, een verhuizing of emigratie, de start van een grote reis, een echtscheiding. Soms vindt daar ook wel iets van een ritueel plaats.

Een overgangsritueel kent drie elementen: afscheid (verleden), overgang (heden), inwijding (toekomst). Het afscheid staat in verband met het verleden, de inwijding in verband met de toekomst. En daartussenin zit een schemergebied, d.i. woestijngebied.

Bij een overgangsritueel is het van belang dat aan alle drie elementen recht gedaan wordt, zeker ook dat het middelste element, omdat het daar het lastigst is, het meest onduidelijk voor mensen. In dit verband wijs ik erop dat we wel spreken van afscheidsrituelen en inwijdings- of initiatierituelen, maar de overgang zelf krijgt geen specifieke aanduiding. Is dat niet wat we dan het overgangsritueel noemen? Nee, niet echt, want met deze aanduiding gaat het om het brede begrip, dat alle drie fasen bevat: afscheid, overgang en inwijding.

Waarom doen we dat? Waarom is er zo’n overgangsritueel? Dat is om het overgangsmoment bewust te beleven, om de essentie ervan te voelen. Het woordje ‘bewust’ is hier van groot belang. Daar gaat het om: dat je de overgang bewust ondergaat. Dat is wellicht nog beter dan ‘bewust beleeft’. Ze zorgen ervoor,

geven de mogelijkheid om een periode goed af te sluiten, om ruimte te maken voor de toekomst, maar ook om bezig te zijn met dat moeilijke schemergebied, dat gevoel ergens tussenin te hangen.

De grote overgangen van het leven zijn niet de enige momenten waarop rituelen worden uitgevoerd. Er zijn nog twee andere ‘momenten’ waarop rituelen plaatsvinden.

- Bij grote inbreuken op het gewone leven, bij crises en rampen, zoals een vliegtuigramp MH17 of een natuurramp als een tsunami/een watersnoodramp dan wel een aardbeving.

Die grote rampen kunnen natuurlijk ook op persoonlijk vlak plaatsvinden: werkloos worden, een kind verliezen, een scheiding, een dodelijk ongeval, een moord.

Kortom, ze vinden plaats in die situaties die mensen overhoop halen, die mensen volkomen in de war brengen, waar ze geen raad mee weten. Dan zijn rituelen nodig om alle verschillende gevoelens die er zijn, te kanaliseren, om mensen daarin behulpzaam te zijn. Dan is er taal nodig om heel het complex aan gevoelens en gedachten onder woorden te brengen, zodanig dat mensen weer verder kunnen. We spreken dan van *crisisrituelen*.

- In het gewone leven. Dat kan dagelijks: aan het begin en het einde van de dag; in de christelijke traditie wil dat nog wel eens gebeuren met een ochtend- of een avondgebed. Dat kan aan het eind of aan het begin van de week: met een weeksluiting of een kerkdienst op zondag. Dat zijn twee specifieke tijdsmomenten. Dat gebeurt minder aan het eind of aan het begin van een maand. Maar gaat het om een jaar, dan kennen we wel weer rituelen: rond Oud- en Nieuwjaar. We spreken hier van *cyclische rituelen*. Ook de feesten, christelijke en seculiere zoals Sinterklaas en Koningsdag, en speciale gedenkdagen, zoals b.v. 4 en 5 mei, kunnen hieronder gerekend worden. Ze hebben hun eigen rituelen. Het woord ‘ritueel’ heeft hier meer de populaire betekenis, hoewel er ook wel degelijk symboliek mee verbonden kan zijn.

Functies van het ritueel

Hoe nodig is een ritueel? Anders gezegd, welke functie heeft een ritueel? Het enkelvoud suggereert dat het ritueel maar één functie heeft. Dat is niet het geval. Een ritueel heeft dikwijls meerdere functies. Maar het antwoord op de vraag is ook afhankelijk van het type ritueel. In het voorgaande heb ik zijdelings daarover al iets gezegd.

- Een van de belangrijkste functies lijkt mij te zijn: het *kanaliseren* van gevoelens en gedachten, in het bijzonder geldt dat voor crisissituaties en dan dus van crisisrituelen. In crisissituaties kennen mensen een kluwen van gevoelens en gedachten. In een ritueel worden die op een rij gezet en zo gekanaliseerd.

- Een tweede belangrijke functie lijkt mij te zijn: het *bewust* worden van het leven, van het gewone leven, maar ook van belangrijke gebeurtenissen in het leven van mensen. Het ritueel maakt je het leven bewust, anders leef je alleen het leven of word je geleefd. Je hebt het ritueel nodig om bewuster en dan ook gecontroleerder/geplander in het leven te staan. Dat geldt met name bij kerkelijke rituelen. Deze functie wordt sterk benadrukt door de dominicaan Anselm Grün.

Of om deze functie wat anders te formuleren: rituelen dragen ertoe bij dat mensen hun leven als betekenisvol ervaren.

- Een derde functie is *therapeutisch*. Het ritueel helpt om verder te kunnen leven: verzoend, gereinigd, geheeld. Daarvoor zijn reinigingsrituelen, verzoeningsmaaltijden, afscheidsrituelen. Het zorgt ervoor dat mensen het verleden goed kunnen afsluiten en dat mensen een nieuwe toekomst kunnen binnengaan.

- Een vierde functie is *sociaal*. Dat geldt van gemeenschapsrituelen, zoals b.v. bij feesten. Het ritueel verbindt mensen met elkaar. Je laat, zoals bijvoorbeeld bij een huwelijk, aan anderen zien waar je staat. Je bent tegenover anderen nu niet meer het vriendje of vriendinnetje, maar ‘zijn vrouw’/ ‘haar man’, ‘haar/zijn partner’.

De voorbereiding en uitvoering van het ritueel

Een ritueel moet ingebed zijn in een bredere context: er moeten gesprekken met de betrokkene(n) aan vooraf zijn gegaan. Het ritueel moet goed voorbereid worden. Het vraagt tijd, inspanning, emotie en creativiteit en dient aan te sluiten bij de geestesgesteldheid van degene die in het ritueel betrokken zijn, bij zijn cultuur en bij zijn situatie. Bij de voorbereiding is het van belang om goed op het taalgebruik van de betrokkene te letten. Dat kan elementen opleveren die ingebracht kunnen worden in het ritueel.

Het ritueel vraagt ook om een bijzondere ruimte en een bijzondere plaats, met daarbinnen: afbeeldingen, iconen, bloemen, kaarsen, kleuren, kleden, beelden, en met gebruikmaking van bijzondere materialen/objecten: brood en wijn, water, licht, vuur.

Tevens vraagt het ritueel om een sacrale uitvoering op een ‘stil moment’ met daarbij passende taal. Bij de uitvoering past geen vreemde muziek, geen gepraat, geen mobieltjes. Het ritueel vraagt om concentratie, omdat het gaat om het opgaan in het ritueel. Het is dan ook geen kwestie van afdraaien van een draaiboek.

Het belang van (christelijke) rituelen

Als er een genootschap is – als ik dat woord in dit verband even mag gebruiken – waarin rituelen een grote rol spelen, dan is het wel de kerk. Je mag over de kerk zelfs wel spreken als ‘een ritueel genootschap’. Dat begint al met de zondagse eredienst, in principe een dienst van Schrift en Tafel: dat is één groot ritueel. Het behoort tot de cyclische rituelen, in die zin dat het gaat om rituelen die steeds weer terugkomen. Maar het is ook te rekenen tot de overgangsrituelen, omdat het hier gaat om een ritueel bij de overgang van de ene naar de andere week. Het ritueel van de eredienst zelf kent ook een overgang. Denk maar aan het drempelgebed aan het begin van de kerkdienst/viering.

Andere kerkelijke, protestantse rituelen zijn: de doop, een huwelijksinzegening, een uitvaart, bevestiging van ambtsdragers: predikant, ouderling en diaken, naast tal van bijzondere vieringen op feest- of gedenkdagen. Veel van deze rituelen kennen vaste patronen, al krijgen rituelen waarin één persoon betrokken is, dikwijls een eigen persoonlijke toets. Iets dat nog wel eens tot discussies wil leiden, als de ritueeluitvoerder meent dat iets niet past bij het ritueel. Voorbeeld: een lied van André Hazes bij een uitvaart of een popsong bij een trouwviering.

We zagen eerder dat de christelijke rituelen een kaalslag ondergingen. Dat gebeurde allereerst met de persoonlijke, christelijke rituelen die in de thuissituatie beoefend werden. Maar dat geldt ook de kerkelijke rituelen. Kinderen worden niet meer automatisch gedoopt, mensen kiezen minder voor een christelijk uitvaartritueel. Datzelfde geldt voor een kerkelijke trouwviering. En ook de deelname aan het wekelijkse ritueel van de kerkdienst is minder geworden.

Het christelijk geloof kan echter niet zonder rituelen. Met het verdwijnen van rituelen verdwijnt ook het christelijk geloof. In rituelen krijgt het geloof immers zijn tastbare vorm. Het gevaar is dan ook dat we het geloof in ons dagelijks leven kwijtraken, als dat niet meer gepaard gaat met passende rituelen.

Ik wil hier nog op iets anders terugkomen, en wel op de functie van de bewustwording. Dat lijkt mij de meest belangrijke functie van het christelijk ritueel. Dat ritueel heeft als doel om de betrokkene heel bewust *coram Deo* (= voor het aangezicht van God) te laten leven. Daartoe dienen de kerkelijke rituelen, daartoe ook de rituelen in de thuissituatie. Raken we ze kwijt, dan raken we het christelijk geloof kwijt, en dan dus ook een vorm van bewust in het leven te staan. Dat moeten we niet willen. Dat betekent niet dat we de oude rituelen zomaar weer moeten invoeren. Dat kan niet meer. We zullen wel opnieuw moeten nadenken en moeten zoeken naar rituelen die passen bij onze situatie en bij onze levensstijl. We zullen nieuwe rituelen moeten bedenken die op onze (post)moderniteit aansluiten. De christelijke traditie reikt ons daar veel voor aan. Maar daar kan het niet bij blijven, we zullen zelf ook creatief moeten zijn om vormen te bedenken, rituelen waarbij we ons goed voelen, en de mensen met wie we de rituelen uitoefenen/uitvoeren. Dat kan je natuurlijk in je eentje doen, maar waarom zou je dat ook niet met elkaar doen, in die zin dat een ieder dat in zijn/haar eigen situatie doet. Dat stimuleert ook, als je weet dat dat ook anderen dat op hetzelfde moment in hun thuissituatie doen.

Eén functie heb ik tot nu toe overgeslagen. Ik heb deze functie voor het laatst bewaard. Het gaat om de allerbelangrijkste functie van het christelijk ritueel: het geven van de mogelijkheid aan God om in het leven van de mens te komen: om dat leven vorm te geven, om het te helen en te veranderen. Christelijke rituelen zorgen ervoor dat God zich kan manifesteren/openbaren. Daarom is het ritueel ook de mogelijkheid bij uitstek om Godservaring op te doen. Wie niet aan het christelijk rituelen deelneemt, moet dan ook niet verbaasd staan dat hij/zij opdroogt, niets meer van God ervaart, want die Godservaring wordt nu juist in het ritueel opgedaan. U ziet, het ritueel is dan ook van essentieel belang.

Den Haag Zuidwest
Nico Riemersma

Literatuur

Dienstboek. Deel II: *Leven, Zegen, Gemeenschap*, Zoetermeer 2004.

L. BAKKER, L. BOER & A. LANSER, *Rituelen delen. Een verzameling ideeën om geloven vorm te geven*, Kampen 1994².

C. BERKVEN-STEVELINCK, *Vrije Rituelen. Vorm geven aan het leven*, Zoetermeer 2007

J. VAN DIJK (red.), *Met hart en ziel en handen. Rituelen om het geloof te voeden* (Toer), Zoetermeer 2007

A. GRÜN, *Een veilige schuilplaats. Meer levensvreugde door rituelen*, Kampen 2000².

A. GRÜN, *50 persoonlijke rituelen*, Baarn 2008.

N. JONGSMA-TIELEMAN, *Rituelen: speelruimte van de hoop. Wat rituelen (ons) doen* (dissertatie), Kampen 2002.

G. LUKKEN, *Geen leven zonder rituelen. Antropologische beschouwingen met het oog op de christelijke liturgie*, Baarn 1984.

G. LUKKEN, *Rituelen in overvloed. Een kritische beschouwing op de plaats en de gestalte van het christelijke ritueel in onze cultuur*, Baarn 1999.

C. MENKEN-BEKIUS, *Rituelen in het individuele pastoraat. Een praktisch-theologisch onderzoek* (dissertatie), Kampen 1998.

R. NIEUWKOOP, *De drempel over. Het gebruik van (overgangs)rituelen in het pastoraat* (Pastorale Handreiking 51), Den Haag 1986.

E. MUTH, *De rijkdom van het ritueel. Naar een levende liturgie*, Kampen 2009.

C. ROSSEELS, *Rituelen vandaag*, Baarn 1995.